

Шахов В. І. Особливості розвитку моральної свідомості майбутніх психологів / В. І. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія : збірник наук. праць. – Випуск 47 / Редкол.: В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – С. 249-256.

УДК 377.1:37.034

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

В.І.Шахов

У статті на основі узагальнення психолого-педагогічних досліджень аналізуються особливості розвитку моральної свідомості студентів – майбутніх психологів. Визначено основні підходи до розуміння сутності, структури, психологічних механізмів та чинників розвитку моральної свідомості студентів. З'ясовано, що розвиток моральної свідомості студента відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів і проходить ряд етапів, які стосуються його особистісно-професійного розвитку.

Ключові слова: моральна свідомість студента, структура моральної свідомості, етапи розвитку моральної свідомості майбутніх психологів.

Особенности развития морального сознания будущих психологов

В.И.Шахов

Аннотация. В статье на основе обобщения психолого-педагогических исследований анализируются особенности развития нравственного сознания студентов – будущих психологов. Определены основные подходы к пониманию сущности, структуры, психологических механизмов и факторов развития нравственного сознания студентов. Выяснено, что развитие морального сознания студента происходит под влиянием как внешних, так и внутренних факторов и проходит ряд этапов, которые касаются его личностно-профессионального развития.

Ключевые слова: моральное сознание студента, структура морального сознания, этапы развития морального сознания будущих психологов.

Features of development of moral the consciousness of future psychologists

V.I.Shahov

Abstract. The article on the basis of generalization of psychological-pedagogical research analyzes the peculiarities of development of moral consciousness of students – future psychologists. Identifies the main approaches to understanding the essence, structure and psychological mechanisms and factors of development of moral consciousness of students. It is found that the development of moral consciousness of the student is influenced by both external and internal factors and goes through a series of stages that affect it personal and professional development.

Keywords: moral consciousness of the student, the structure of the moral consciousness, stages of development of moral consciousness of future psychologists.

Постановка проблеми. Студентство є особливою соціальною категорією, яка являє собою організовану групу людей, що систематично і цілеспрямовано

засвоюють знання й оволодівають професійними вміннями. На думку І. Зимньої, особистість в даному віці відрізняється високим рівнем пізнавальної мотивації, і як наслідок – більш високим освітнім рівнем, а також найбільш активним засвоєнням культури [2].

Юнацький період розвитку – це етап моральної самодіяльності особистості. Для цього періоду характерним є усвідомлюване, добровільне підпорядкування власної поведінки моральним принципам. Основними моральними новоутвореннями в цей період є незалежні від оцінок інших людей моральні судження, переконання і погляди, потреби та здібності їх застосування на практиці.

На думку В. Галузяка, в студентський період процес кардинальних новоутворень у моральній сфері в основному завершується, мораль юнаків можна порівняти за своїм змістом з мораллю дорослої людини. Зокрема, моральне мислення стає більш глибоким і діалектичним, а моральні оцінки набувають цілком об'єктивного характеру. Почуття морального обов'язку охоплює всі сфери діяльності й характеризується як усвідомлене, стійке й багатогранне. Зростає і ступінь впливу моральних почуттів на індивідуальну та колективну честь юнаків, що знаходить відображення в нетерпимості до аморальних вчинків [3].

Процес розвитку моральної свідомості студентства як особливої соціально-психологічної та вікової групи передбачає засвоєння особистістю моральних знань, більш глибокого осмислення, емоційного прийняття моральних норм, розвиток моральної самооцінки, рівня моральних домагань, моральних якостей особистості, перетворення у внутрішні регулятори поведінки.

Метою даної статті є з'ясування особливостей розвитку моральної свідомості студентів-психологів.

Розвиток моральної свідомості особистості відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. До перших належить соціальний чинник (навколишнє середовище, спілкування), до других – когнітивний та протиріччя між різними елементами свідомості.

У різних соціальних умовах, під впливом різноманітного найближчого оточення, а також багатоманітних виховних впливів моральні якості особистості набувають різної спрямованості: колективістської чи індивідуалістської, гуманної чи антигуманної, здатної підпорядковувати свої бажання і потяги інтересам інших чи ні.

Реальним суб'єктом позитивного виховного впливу на особистість студента в сучасних умовах є, в першу чергу, мікросоціальне середовище і, зокрема, сім'я як найбільш консервативна частина соціуму. Саме сім'я зберігає здатність ретранслювати національні та релігійні, культурні, духовні традиції, використовувати певну систему заходів позитивного виховного впливу на індивіда, орієнтувати його поведінку і вчинки як високоморальні й відповідальні. Роль сім'ї у моральній соціалізації особистості важко переоцінити, оскільки вона є однією з головних сфер створення, збереження і передачі людських цінностей. Саме сім'я – зосередження найважливіших гуманістичних традицій любові і турботи, безкорисливості й доброзичливості, самовідданості та солідарності [1].

Перед педагогами постає важливе завдання – створення умов, які сприяли б особистісному зростанню вихованців, розвивали б їх суб'єктні властивості та прояви індивідуальності. Педагогові важливо підтримувати прагнення студентів до саморозвитку і водночас допомагати тим з них, хто має певні комплекси в міжособистісних стосунках і прагне вдаватися до помилкового психологічного захисту, зокрема, за допомогою агресивних форм поведінки. Дана вимога буде виконуватись, якщо педагог у своїй роботі буде враховувати психолого-педагогічні чинники розвитку духовного потенціалу вихованців.

У зв'язку з цим, однією з умов розвитку духовного потенціалу студентів є формування комунікативних навичок. На думку психологів, основою загальної культури особистості є саме комунікативні навички. Вони допомагають створити внутрішній світ людини. Також науковці відзначають, що більша частина студентів у результаті так званого попутного спілкування (через засоби масової комунікації, сім'ю, однолітків, традиційне навчання) не мають свого індивідуального стилю поведінки як міри зв'язку з людьми, природою, самим

собою. При попутному спілкуванні людина засвоює лише те, що пов'язане з поточними потребами та інтересами, тому його результати фрагментарні й безсистемні. Необхідне спеціально організоване навчання спілкуванню [9].

Спеціальні заняття з культури спілкування не тільки сприяють розвитку пізнавальних і творчих можливостей студентів, а й формуванню у них критичного ставлення до власних думок. Розвиток культури мислення студентів є невід'ємною складовою виховання.

Через брак життєвого досвіду молоді люди ще не вміють швидко й об'єктивно оцінити ту чи іншу життєву проблему, у них ще не сформувалося вміння розв'язувати конфліктні ситуації. Саме цього їх і потрібно навчати. Постановка і програвання ситуацій з моральними дилемами формують уміння ефективно розв'язувати конфліктні ситуації, сприяють соціалізації особистості студента, а отже, й розвитку в нього культури мислення, вміння зробити моральний вибір. Епізоди і ситуації з моральними дилемами передбачають розв'язання моральних протиріч. Програвання епізодів з моральними колізіями сприяє розвитку духовно-моральних якостей студентів. Моральний конфлікт проявляється у виборі між двома дилемами: обов'язок і безвідповідальність, добро і зло, співчуття і черствість, участь і байдужість, ідейність і порожнеча душі тощо. У людини завжди є вибір, і завдання виховання полягає в тому, щоб дати правильну орієнтацію, яка сприяє розвитку і розкриттю сутнісних сил індивіда. Здатність приймати адекватні рішення в конфліктних ситуаціях є однією з основ морального розвитку особистості студента. Справжня педагогіка починається з допомоги людині у вирішенні труднощів: не пристосуватися до обставин, а вирішити протиріччя.

Таким чином, розвиток комунікативних навичок студентів за допомогою програвання ситуацій з моральними дилемами є передумовою формування моральної свідомості й засвоєння морального досвіду [1].

Також для нас становить інтерес динаміка морального розвитку студента, розроблена В. Токаревою, яка розглядає становлення моральності як розвиток внутрішньої потреби в моральному самовизначенні. Зокрема, вона вважає, що студентський період є сензитивним для усвідомлення власних моральних

якостей, а також отримання та осмислення нових знань з проблем моралі. Перша фаза розвитку збігається з початком здобуття вищої освіти. До закінченню першого курсу навчання, на думку автора, спостерігаються значні перетворення у правильності, повноті знань про моральні якості і моральні норми особистості, з'являється стійкість моральної самооцінки.

Друга фаза морального розвитку студента представлена як стабільно-інволюційна. В. Токарева вважає, що для неї характерною є відносна стабільність параметрів моральних знань. В той же час інволюційні процеси знаходять відображення в розвитку моральних якостей, які виражаються в ситуаціях морального змісту.

Третя стадія характеризується як позитивно-стабільна, в якій має місце повнота моральних знань, стабільне емоційне ставлення до норм моралі, збільшення ступеня адекватності моральної самооцінки.

Крім зазначеного вище, дослідження, проведені В. Токаревою, виявили внутрішнє протиріччя, пов'язане з прагненням студента мати високий моральний авторитет серед однокурсників, а також осмисленням зростаючої деморалізації суспільства, що викликає у студентів песимізм щодо прогнозування морального розвитку власної особистості, також можливе зниження активності в поведінковому прояві моральних норм [4]. Таким чином, автор вказує на те, що моральний розвиток особистості студента пов'язаний з наявністю внутрішніх протиріч у моральній самосвідомості.

Динаміка розвитку морального самосвідомості, запропонована Б. Гаппіровим, свідчить про те, що моральний розвиток особистості студента, як суб'єкта освітнього процесу, залежить від системи побудови освітнього процесу у ВНЗ, а також від особливостей педагогічного взаємодії між викладачами та студентами. Також автор зазначає, що характерною рисою морального розвитку студентів першого курсу є спрямованість на вдосконалення якостей особистості, які дозволяють реалізовувати не тільки власні потреби і цілі, але і соціально-значущі суспільні цінності. Однак до закінчення навчання у ВНЗ, інтереси особистості переорієнтуються на професійну діяльність [1].

Окремої уваги заслуговує розгляд компонентів моральної самосвідомості. Вивченням розвитку компонентів моральної самосвідомості в студентському віці цікавилися В. Токарева і О.Ольшевська. У розвитку моральної самосвідомості, як і самосвідомості в цілому виділяють когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. У студентському віці суттєві перетворення відбуваються в когнітивному компоненті й зачіпають знання, поняття, судження, вірування, цінності. Змінюються ідеали, принципи особистості, відношення до прийняття моральних норм, уявлення про власне моральне обличчя.

На думку авторів, це обумовлено інтенсивним процесом розвитку моральних уявлень, поглядів, суджень та інших аспектів когнітивного компонента моральної самосвідомості. Також відмічається прагматизація ціннісної свідомості молоді, криза моральних цінностей, розпливчастість, розмитість, відсутність сфокусованості на загальнолюдських цінностях та ідеалах. Когнітивний компонент моральної самосвідомості студентів наповнений соціально-корисними ціннісними орієнтаціями і тенденцією до ідеалізації своїх моральних поглядів. Процес розвитку моральності у студентів залежить від динаміки і характеру міжособистісних відносин, регулятором яких є моральні цінності.

Розвиток емоційного компонента моральної самосвідомості особистості полягає в позитивному або негативному емоційно забарвленому ставленні до свого морального досвіду, а також у ставленні до міжособистісних взаємодій. Основним досягненням у розвитку емоційного компонента моральної самосвідомості є націленість індивіда бути моральною особистістю.

Поведінковий компонент як когнітивний і емоційний наповнюється новим змістом, поведінка студента все більше підкоряється соціальним нормам і принципам моральної поведінки в суспільстві. Проведене О. Ольшевською дослідження показало, що у більшості студентів виявлено наявність деструктивних складових поведінки, серед яких прояв хамства як по відношенню до однолітків, так і у ставленні до викладачів [4].

Поведінковий компонент є меншою мірою дослідженим у роботах психологів, але саме цей компонент моральної самосвідомості особистості, на думку В.В. Шахова, є показником розвитку інших компонентів (когнітивного та емоційного) і включає в себе поведінку майбутнього фахівця при виконанні службових обов'язків, а також здатність і готовність відповідати за результати своєї діяльності та її наслідки [9].

О. Ольшевська у своєму дисертаційному дослідженні виділила типи розвитку моральної самосвідомості студента ВНЗ. Перший тип, названий недиференційованим, характеризується дифузним уявленням про поняття моралі й моральності, неадекватною низькою моральною самооцінкою і негативним ставленням до проблем моралі. Другий тип – морально-автономний тип розвитку моральної самосвідомості характеризується високим рівнем домінантності й доброзичливості, адекватною моральною самооцінкою, високою позитивною оцінкою моралі, глибоким усвідомленням моральних категорій і морально-автономним типом мислення. Третій, соціально-орієнтований тип розвитку моральної самосвідомості студентів інтегрує адекватну моральну самооцінку, нейтральне ставлення до поняття моралі і пов'язану з цим нерозвиненість моральних якостей особистості [4].

Крім теоретичних концепцій морального розвитку особистості студента, існує ряд досліджень, що присвячені психологічним особливостям сучасного покоління студентства [9].

Дослідники констатують той факт, що для сучасних студентів характерним є технократичне мислення та уявлення про те, що матеріальні блага, отримані в будь-який спосіб, є моральними. Значна частина з них не пов'язує професіоналізм і моральні цінності, недооцінює глибокі знання, проявляють прагматизм, меркантильність і нерозуміння ролі гуманітарного знання. Чимало студентів зупиняються на рівні пасивного відтворення некритично засвоєних знань, не вміють аналізувати і систематизувати, робити висновки, висловлювати власну позицію.

Зміни, що відбулися в моральній самосвідомості студентства, вчені пов'язують з періодом процесу переходу суспільства від індустріального

суспільства до інформаційного, а також проведенням низки соціально-економічних реформ. Це означає, що нове покоління студентства має високий ступінь пристосованості до змінюваних умов, і разом з тим сприйнятливостю до їх негативних компонентів. Згідно з проведеними дослідженнями, ціннісна і мотиваційна сфера особистості студента наповнена такими складовими як активність, креативність, критичність одночасно з цим патріотизм, повага до старших, милосердя, працьовитість, пунктуальність займають нижній поріг значущості в житті сучасних студентів [9].

Студентська молодь – значуща соціальна група, важлива сила, яка впливає на соціально-економічний і духовно-моральний розвиток суспільства. З одного боку, перетворюючи власну мотивацію і систему цінностей, а також активне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією, з іншого – виділяють цей вік як центральний період становлення особистості. Ціннісне самовизначення особистості студента в процесі освіти, згідно з дослідженнями А. Кірьякової, здійснюється поетапно:

1. Привласнення цінностей суспільства особистістю: процес становлення у студента власного світогляду, «образу світу» як результат ціннісних механізмів: пошук – оцінка.

2. Перетворення цінностей суспільства й усвідомлення себе у світі цінностей: базується на суб'єктивній думці студента, на його ідентичності. В результаті формується «Образ Я»: «Я-реальне», «Я-ідеальне », «Я-концепція», будучи відображенням ціннісних механізмів: оцінка – вибір.

3. Проектування й побудова своєї життєвої позиції на основі знань, норм і настанов суспільства: завершальна фаза процесу формування ціннісних орієнтацій студента, яка забезпечує становлення життєвих позицій, оскільки підсумком тут є «образ майбутнього» в процесі роботи ціннісних механізмів: вибір – проекція [4].

На думку американського психолога Л.Колберга, важливим показником вихованості особистості є рівень моральної свідомості. Л.Колберг виділив шість стадій розвитку моральної свідомості [цит. за 6].

На першій стадії люди дотримуються моральних норм, щоб уникнути покарань. Правильно поводитись для них означає підкорятися владі й уникати покарань.

На другій стадії люди починають розуміти, що правила поведінки відносні: кожен може переслідувати власні інтереси, хоч часто буває вигідно домовлятися і обмінюватися послугами з іншими людьми (“ти мені, я тобі”).

На третій стадії поведінка особистості мотивується бажанням підтримувати гарні стосунки з оточуючими, справляти на них позитивне враження: важливо бути хорошою людиною, ставитись до інших з повагою, співчувати та допомагати.

На четвертій стадії люди вважають, що потрібно дотримуватися встановлених правил і виконувати свої обов’язки заради збереження порядку в суспільстві.

На п’ятій стадії людей турбує не стільки підтримання соціального порядку, скільки цінності, на яких ґрунтується суспільство. У кожному суспільстві мають захищатися базові права особистості, такі як право на свободу і життя. Оскільки закони та моральні принципи прийняті у суспільстві на основі спільної домовленості, індивід, піклуючись про загальне благо, також прагне їх виконувати. Але при цьому він розуміє, що діючі закони можуть бути несправедливими.

На шостій стадії перебувають люди, які ґрунтують свою поведінку на свідомо прийнятих універсальних моральних принципах, що стали їх внутрішніми переконаннями: справедливість, рівність прав і повага до власної гідності кожної людини. Вони вважають за можливе порушувати несправедливі закони, які суперечать зазначеним принципам.

З метою вивчення розвитку моральної свідомості сучасної студентської молоді нами було проведено емпіричне дослідження за допомогою «Методики оцінки рівня моральної свідомості Л.Колберга», в якому взяли участь 47 студентів напряму підготовки «Психологія» (віком 18-22 роки) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Його результати представлені на рис. 1.

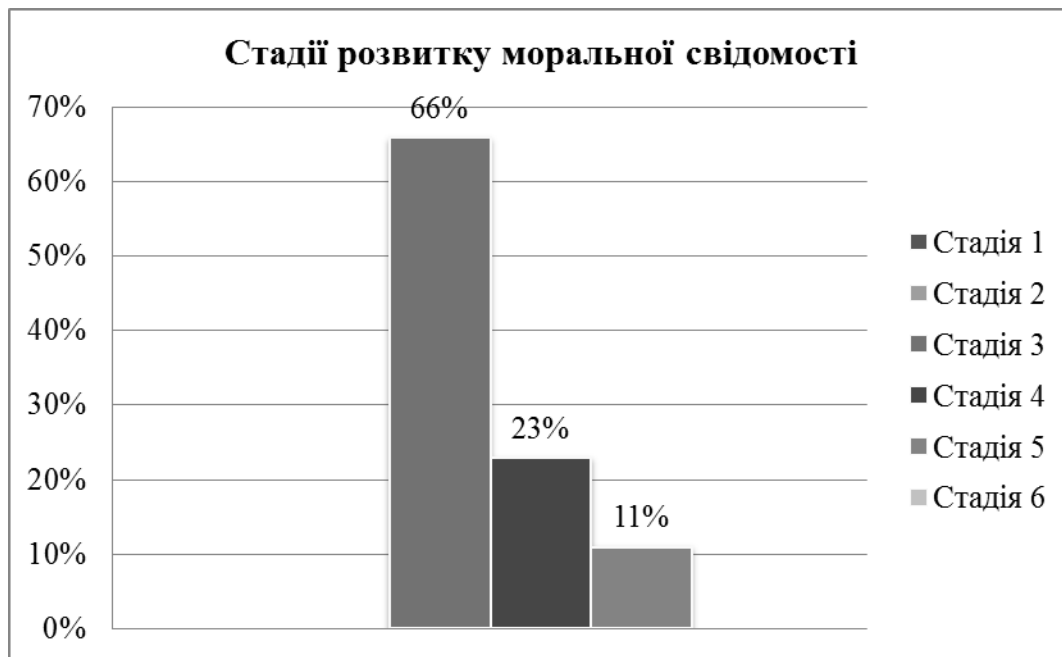

Рис. 1. Стадії розвитку моральної свідомості студентів-психологів, виявлені за допомогою методики Л.Колберга

На діаграмі ми маємо змогу побачити, що найбільший відсоток студентів 66% (31 студент) знаходяться на третій стадії конвенційного рівня моральної свідомості. В її основі лежать хороші міжособистісні відносини. На цій стадії майбутні психологи розглядають моральну поведінку як щось більше, ніж звичайні угоди. Вони вважають, що люди повинні жити відповідно до очікувань сім'ї і суспільства і вести себе «добре». Хороша поведінка означає наявність хороших мотивів і міжособистісних почуттів, таких як любов, емпатія, довіра і турбота про інших. Тобто Хайнц, на їхню думку, мав рацію, коли крав ліки, так як «він був хорошою людиною, хотів врятувати свою дружину», і «його наміри були хорошими, він хотів врятувати людину, яку любив». Навіть якщо Хайнц не любить свою дружину, студенти вважають, що він повинен вкрати ліки.

Якщо мотиви Хайнца були хорошими, то наміри аптекаря – поганими. Аптекарь, вказують респонденти, що перебувають на третій стадії розвитку моральної свідомості, був «егоїстичним», «жадібним» і «тим, хто цікавиться тільки собою, а не є продуктом життєдіяльності іншої людини». На запитання чи є у Хайнца обов'язок красти ліки більшість студентів відповідають «Ні, але в нього нема іншого виходу, він має врятувати дружину» і «Так, тому що це його дружина».

Ми бачимо, що студенти розглядають питання з точки зору мотивів дійових осіб. Вони кажуть про люблячого чоловіка і його обов'язок піклуватись про хвору дружину, аптекаря, який дбає лише про власні інтереси. Відповіді заслуговують визначення «конвенціональна мораль», оскільки передбачають, що з висловленою ними позицією має погодитися все суспільство – «будь-хто» буде правий, зробивши те, що зробив Хайнц.

На четвертій стадії розвитку моральної свідомості знаходяться 23% (11) студентів. Особливістю морального мислення на цій стадії є підтримка існуючого суспільного ладу. Тобто, відповіді студентів на третій стадії найбільш ефективні в діадних взаєминах між членами сім'ї або близькими друзями, коли одна людина може зробити реальні зусилля, щоб зрозуміти почуття і потреби іншого і спробувати допомогти. На четвертій стадії, навпаки, у відповідях починає проявлятися ширший інтерес до суспільства в цілому. Тепер опора робиться на підпорядкування законам, повагу до влади і виконання своїх обов'язків, для того щоб зберігся існуючий суспільний устрій. Реагуючи на історію Хайнца, студенти говорять, що вони розуміють, що мотиви Хайнца були благородними, але не можуть виправдати злочинного вчинку. Що станеться, якщо всі ми почнемо порушувати закони щоразу, коли нам здається, що у нас є на те вагомі підстави? Результатом стане хаос: суспільство не зможе функціонувати. Ось пояснення окремих студентів: «Люди повинні притримуватись закону, тому що, якщо всі почнуть його порушувати, то почнеться хаос» або «Законів потрібно дотримуватись, тому що вони регулюють поведінку суспільства».

Можна побачити, що на четвертій стадії студенти виносять моральні судження, виходячи з інтересів суспільства в цілому, вони міркують з точки зору повноправного члена суспільства, до якого вони належать.

На рівні постконвенційної моралі, а саме на 5 стадії знаходяться 11% досліджуваних (5 студентів). На цій стадії студенти починають міркувати про суспільство з теоретичних позицій, відсторонюючись від власного суспільства і розглядаючи права і цінності, які зобов'язані підтримувати будь-яке суспільство. Після чого вони оцінюють існуючі суспільства з точки зору цих

попередніх міркувань. Кажуть, що люди в цьому випадку займають «передсуспільну» (prior-to-society) позицію.

На п'ятій стадії студенти в основному вважають, що хороше суспільство найкраще представляти у вигляді громадського договору, в якому люди вчинять вільно, щоб працювати на загальне благо. Вони розуміють, що різні соціальні групи всередині суспільства матимуть різні цінності, але вірять у те, що всі розумні люди зможуть дійти згоди за двома пунктами. По-перше, всі вони потребують того, щоб були захищені їхні основні права, такі як свобода і життя. По-друге, їм потрібні деякі демократичні процедури для зміни несправедливих законів та поліпшення суспільства.

Вирішуючи дилему Хайнца, студенти дають зрозуміти, що вони в цілому проти порушення законів; закони – це пункти громадського договору, які ми згодні виконувати, поки не зможемо змінити їх демократичними засобами. Проте право дружини Хайнца на життя – це моральне право, яке має бути захищене.

Загалом, на п'ятій стадії студенти наближаються до концепції хорошого суспільства. Вони вважають, що нам необхідно: а) захищати певні права особистості; б) розв'язувати суперечності за допомогою демократичних процесів. Однак одні демократичні процеси не завжди приводять до результатів, які ми інтуїтивно визнаємо справедливими. Наприклад, більшість може проголосувати за закон, який ставить перешкоди меншості (тому Л.Колберг вважав, що повинна бути більш висока стадія – шоста стадія, – визначальні принципи, завдяки яким ми досягаємо справедливості).

Висновки: Отже, проведене дослідження моральної самосвідомості студентства, дало підстави вважати, що, незважаючи на відсутність морального ідеалу сучасної людини, зміни, що відбуваються в суспільстві мають тенденцію до гуманізації суспільного життя. Сформованість зрілої моральної самосвідомості в студентстві визначається сукупністю певних якостей, а саме: комунікативною здатністю, навичкою управління власною поведінкою, навичкою прийняття відповідальних рішень, високим рівнем свідомості, здатністю орієнтуватися в складних життєвих обставинах.

Таким чином, особистість студента під час отримання професійної освіти зазнає ряд змін, пов'язаних з появою новоутворень і розвитком моральної самосвідомості.

Література

1. Гаппиров Б.Г. Динамика развития нравственного самосознания личности студента в процессе общения [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Б. Г. Гаппиров. – Тбилиси, 1993. – 18 с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: уч. для студентов по пед. и психол. направ. и спец. [Текст] / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2000. – 384 с.
3. Галузяк В.М. Психологія вищої школи: навчальний посібник / В.М. Галузяк. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – 200 с.
4. Кирьякова А. В. Аксиология образования. Теория ориентации личности в мире ценностей / А. В. Кирьякова. – М.: Дом педагогики, 2009. – 189 с.
5. Ольшевская Э.Н. Развитие когнитивного и эмоционального компонента морального самосознания студентов вуза [Текст]: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01 / Э. Н. Ольшевская – Ярославль, 2010. – 411 с.
6. Педагогіка: Навчальний посібник / В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.– Вінниця: РВВ ВАТ “Вінницька обласна друкарня”, 2003.– 413 с.
7. Токарева В.А. Психология нравственного развития студента: феноменология, типология, закономерности [Текст]: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01 / Токарева В.А. – М., 1991. – С. 11-15.
8. Тоскина А.А. Формирование морального сознания студентов [Текст] / А.А.Тоскина // Вестник ТГПУ. – 2009. – №7. – С. 110-113.
9. Шахов В.В. Професійна самовідомість фахівця як психологічний феномен // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – 2016.– № 46. –164-170.

References

1. Gappirov B.G. Dinamika razvitiya npravstvennogo samosoznaniya lichnosti studenta v protsesse obscheniya [Tekst]: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / B. G. Gappirov. – Tbilisi, 1993. – 18 s.
2. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psihologiya: uch. dlya studentov po ped. i psihol. naprav. i spets. [Tekst] / I.A. Zimnyaya. – M.: Logos, 2000. – 384 s.
3. Галузяк В.М. Психологія вищої школи: навчальний посібник / В.М. Галузяк. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – 200 с.
4. Kiryakova A. V. Aksiologiya obrazovaniya. Teoriya orientatsii lichnosti v mire tsennostey / A. V. Kiryakova. – M.: Dom pedagogiki, 2009. – 189 s.

5. Olshevskaya E.N. Razvitie kognitivnogo i emotsionalnogo komponenta moralnogo samosoznaniya studentov vuza [Tekst]: dis. ... kand. psih. nauk: 19.00.01 / E. N. Olshevskaya – Yaroslavl, 2010. – 411 c.
6. Pedagogika: Navchal'nyj posibnyk / V.M.Galuzyak, M.I.Smetans'kyj, V.I.Shaxov.– Vinny`cya: RVV VAT “Vinny`cz`ka oblasna drukarnya”, 2003.– 413 c.
7. Tokareva V.A. Psihologiya nravstvennogo razvitiya studenta: fenomenologiya, tipologiya, zakonomernosti [Tekst]: dis. ... dokt. psihol. nauk: 19.00.01 / Tokareva V.A. – M., 1991. – S. 11-15.
8. Toskina A.A. Formirovanie moralnogo soznaniya studentov [Tekst] / A.A.Toskina // Vestnik TGPU. – 2009. – №7. – S. 110-113.
9. Shaxov V.V. Profesijna samovidomist` faxivcya yak psy`xologichnyj fenomen // Naukovi zapy`sky` Vinny`cz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni My`xajla Kocyuby`ns`kogo. Seriya: Pedagogika i psy`xologiya. – 2016.– № 46. –164-170.

Відомості про автора:

Шахов Володимир Іванович - доктор педагогічних наук, професор кафедри психології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського